

Over patronaten, tertiën en annotaties

Leo Adriaenssen

§ 1. Het Bacx-koor

Al meer dan een half millennium flankeert een hoge aanbouw oostelijk het zuiderportaal van de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch. Hij dateert van het tweede kwart van de vijftiende eeuw, toen de kanunnik Giselbert Back († 1458) als executeur-testamentair van zijn collega Arnt Buck († 1427) een kapel liet bouwen om daarin diens stichting te vestigen: een aan de Verlosser, zijn moeder Maria en Sint Maarten gewijd altaar. Buck had bepaald dat zijn kapel moest worden bediend door zijn bloedverwanten (*de parentela sua*¹) en zijn neef Bartholomeus Buck († 1430) aangewezen als eerste bedienende priester van dit Sint-Salvatorsaltaar. Het inkomen van de kapelaan zou 18 mud rogge per jaar zijn. Daarvoor moest hij vier maal per week een mis opdragen.

In 1455 maakte heer Gisel zijn eigen stichting ter ere van de Verlosser, zijn moeder en Allerheiligen "in onse voorschreven kerck nae den suijsden bij den grooten inganck, nu onlangs tot een meerder beginsel van een nieuw werck getimmert."² Het altaar werd toegewijd aan de heilige Drievuldigheid. Daarmee drukte hij zijn stempel op de stichting van Arnt Buck. Op diens altaar vestigde hij twee beneficiëes of kapelanieën, die moesten worden bezeten of bediend door twee priesters of nog tot priester te wijden klerken (*clerici*). De dote bestond uit een jaarlijkse erfpacht van 52 mud rogge Bossche maat, gelijkelijk door de beneficiënten te delen. De kapel zou de geschiedenis niet ingaan als Bucx-koorke, maar als Bacx-koorke.

De rooms-katholieke kerk was een immens, gotisch bouwwerk van stichtingen: een ingewikkeld en niet zelden irrationeel samenstel van duizenden grote en kleine fondsen. Kerken, kapellen, kloosters, universiteiten, gasthuizen, begijnhoven, kapittels, prebendes, kosterijen, cantorijen, altaren, beneficiëes, officies, jaargetijden, loven, -het waren stichtingen. Ook godslampen, preken, catechisatie-onderwijs en kerkzang, en ommegangen, drachten en andere processies konden worden gesticht. En niet te vergeten de vele spinden om Godswil voor de armen. 's-Hertogenbosch kende zodoende een Mariadracht³, Hilvarenbeek een jaarlijkse

1. Bisschoppelijk archief 's-Hertogenbosch, Obituarium van de Sint Jan te 's-Hertogenbosch, juni.

2. Er zijn verschillende kopieën van de stichtingsakte bewaard gebleven, die teruggaan op geauthenticeerde afschriften van notaris Cornelis Rogge, die is gezien in 1539-1545, en van de priester-notaris Gerart Kempen. De versie van Kempen is de beste en ik citeer het exemplaar in Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Collectie Provinciaal Genootschap 330f. Aan het einde van de vorige eeuw is meermalen uit de Latijnse versie van de stichtingsakte geciteerd, zodat de kopie daarvan vermoedelijk in de archieven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken berust. Ik kon hem niet vinden.

3. Claes Colen, rector van het Bacx-koorke, stelde in 1510 zijn huis in de Peperstraat open om daar tijdens de Maria-omgang het beeld van de heilige Catharina te vereren (L.F.W. Adriaenssen, "De gerechtigden tot het Bacx-koorke in de Sint Jan tot de reductie van Den Bosch", *De Brabantse Leeuw*, XXXIV (1985) 132).

passieprek door de minderbroeders, preken op de Mariafeesten en preken door de vier biddende orden⁴, Mechelen klokgelui bij terechtstellingen van misdadigers.⁵ Het onderhoud van de kerkmuren te Diessen was een stichting.⁶ Qua organisatiestructuur leek de kerk sprekend op de Amsterdamse kraakbeweging van de jaren tachtig, behalve dan de hiërarchie.

Dit artikel beperkt zich tot de stichtingen met liturgische doeleinden: de misstichting zonder meer (*beneficium simplex*) en de misstichting met zielzorg (*beneficium curatum*). Een beneficie is een kerkelijk ambt (*officium*) met het recht op vruchtgebruik van het daaraan gehechte vermogen.⁷ In tegenstelling tot het *officium*, dat slechts een tijdelijk ambt of recht is, heeft het beneficie een subjectieve perpetuïteit. Het is "te definieer as 'n vermonskompleks bestem tot onderhoud van 'n geestelike ampsdraer wat dit self beheer uit hoofde van sy geestelike amp. Aldus gesien, is die *beneficium* 'n vermoënskompleks met 'n bepaalde voortdurende doel, (nl. om die geestelike ampsdraer te onderhou), wat aan die regsverkeer deelneem as regssubjek deur sy beheerder, d.w.s. die geestelike ampsdraer. Ons insiens is dit in wese 'n stigting in moderne sin."⁸

Een stichting kon worden vermeerderd of samengevoegd met een andere. Vermeerdering betekende meestal een vergroting van de wekelijkse plicht tot het celebreren van missen. Het Bacx-koor ontstond door de stichting-Buck zo sterk te vermeerderen, dat deze in feite werd geïncorporeerd in een nieuwe stichting. Of er sprake is geweest van een eenvoudige vereniging van beneficiëes (*incorporatio beneficiorum*) of van een opheffing (*suppressio*) van een beneficie ten behoeve van de oprichting (*erectio*) van een ander, is niet bekend.⁹ In elk geval werd de kapel van Buck een Bacx-koor.

Per mis gold naar gelang de geld- en roggewaarden en de economische conjunctuur een zeker tarief, waaraan een zeker stichtingskapitaal ten grondslag moest liggen. Als de inkomsten terugliepen, kon de kerkelijke autoriteit toestemming geven de celebratieverplichtingen met een of meer missen per week te reduceren. In het begin van de zeventiende eeuw leidde de contrareformatorische rationaliseringstendens tot het samenvoegen van stichtingen ten einde de bedienende priesters, met name de zielzorgers, een voldoende inkomen te verschaffen. Soms stuitte dat op aanspraken van rechthebbenden, zoals in 1596, toen het kapittel van Den Bosch enkele beneficiëes wilde samenvoegen ten behoeve van een pastoorsinkomen.¹⁰ Uitzonderlijk was de *unio beneficiorum* van een altaar onder lekenpatronaat met een ander, zoals die in 1605 plaatsvond tussen Willibrordus en Anna te Diessen om de celebrant van de vroegmis (*primissarius*)

4.L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek, 1987) 146.

5.Stadsarchief Mechelen, register van testamenten, f 46, 22 december 1554.

6.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1399, f 412, 30 juli 1575.

7.E. Eichmann, *Lehrbuch des Kirchenrechts auf Grund des Codex Iuris Canonici* (2 dln.; 10e, herz. uitg. door K. Mörsdorf; Wien, 1961-1964) II, 417 e.v.

8.C.P. Joubert, *Die stigting in die Romeins-Hollandse reg en die Suid-Afrikaanse reg* ('s-Gravenhage, 1951) 91.

9.W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam, 1951) 362.

10.*Diplomatum belgicorum nova collectio sive supplementum ad opera diplomatica Auberti Miraei*, dl. IV (Brussel, 1748) 313, 314.

te honoreren.¹¹ Het patronaat verviel daarmee, hoewel de patroon zich met succes tegen de fusie had kunnen verweren.¹² Zulke belemmeringen waren ondenkbaar bij een *unio* zoals in 1613 plaatsvond tussen de drie ter begeving van de abt van Tongerlo (dus onder religieus patronaat) staande altaren van Maria Maagd, de Drie Maagden en Anna te Moergestel; deze leverde een jaarinkomen op van ongeveer 18 mud rogge en *f* 12 op, dat in 1629 werd gevoegd bij het vicariaat.¹³

Voor een stichting was toestemming nodig van de kerkelijke overheid. Er diende aan twee voorwaarden te worden voldaan: er moest een kerkelijke behoefte bestaan aan de stichting en er moesten voldoende bezittingen aan worden verbonden om haar goed te laten functioneren. Wanneer het Bacx-koor door de bisschop van Luik werd gefiatteerd, is niet bekend. Wel is een pauselijke akte uit 1485 overgeleverd, waarin ook de andere grote stichting van heer Gisel Back, de cantorij in de kapittelkerk van Hilvarenbeek, werd goedgekeurd.¹⁴

De *dos* ofwel het stichtingskapitaal mocht in principe niet worden aangetast of geconsumeerd. Noch de patroon, noch de beneficiant of officiant, noch de kerk waren de eigenaar. Na aftrek van de stichtingskosten, zoals allerlei leges en het bouwen van een kapel of het oprichten en aankleden van een altaar, moest er voldoende vermogen over zijn om uit de rente-inkomsten een of meer priesters voor bepaalde diensten te honoreren. Toen Gisel Back zijn kapel stichtte, waren de bouwwerkzaamheden al achter de rug, vermoedelijk op kosten van de erfenis van de eerste stichter, Arnt Buck. De dote van 52 mud rogge kon dus volledig aan de twee kapelaans ten goede komen. Het Bacx-koor was daarmee een van de rijkst gedoteerde en dus meest begeerde fundaties.¹⁵

Inflatie, oorlog en wanbeheer konden een stichting in gevaar brengen. Tegenover de vermogenserosie stond echter de aanwas uit vrome legaatstellingen en, soms, verstandige beleggingen. Niet zelden liet de beneficiant of rector aan zijn altaar of misstichting geld of goederen na, terwijl hij en zijn naaste verwanten er vaak anniversaria aan verbonden, wat eveneens een vermogensgroei impliceerde.

Engel Colen, die een oom en een broer als kapelaan van het Bacx-koor had, stichtte een wekelijkse mis, die afwisselend moest worden gecelebreerd op het altaar van het hoogwaardige sacrament in de Sint-Janskerk en op het Triniteitsaltaar in het Bacx-koor.¹⁶ Engels broer Jacob Colen en zijn vrouw stichtten in 1545 met *f* 50 eens en een rente van *f* 6 een fonds, dat hun nakomelingen moesten

11. Bisschoppelijk archief, parochiedossier Diessen, 7 juni 1605. Zie voor het Willibrordusaltaar L.F.W. Adriaenssen, "De Diessende tak van de familie Schilders. Boeren, beneficianten en bankiers", *De Brabantse Leeuw* XLVI (1997) 107, 109-111, 165.

12. Deze *unio* was misschien mogelijk gemaakt door het Concilie van Trente, dat het patronaatsrecht alleen voorbehield aan wie zijn recht kon bewijzen (F. Willocx, *L'introduction des décrets du Concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège* (Louvain, 1929) 44).

13. Bisschoppelijk archief 's-Hertogenbosch, parochiedossier Moergestel, 15 april 1613. Bisdom 10, *Computus sigilliferi* 1629-1635, f 52, 3 augustus 1629.

14. Bibliotheek van de universiteit van Leiden, handschriftenverzameling LtK 877-I, no. 47. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Collectie Provinciaal Genootschap 330f.

15. Van tweeëntwintig in de *Litterae testimonialis pro ordinandis religiosis* uit 1601-1621 opgesomde altaren van de Sint-Janskerk was het Bacx-koor met meer dan *f* 100 per portie verreweg het rijkst gebeneficieerd (Bisschoppelijk archief 's-Hertogenbosch, Bisdom 7 en 8).

16. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1524, f 23, 16 oktober 1623. R 1529, f 101, 15 december 1617; f 125, 2 januari 1618.

beheren. Nadat het Groot Ziekengasthuis had geweigerd het fonds te aanvaarden, ging het in 1584 naar de kerkfabriek van de Sint Jan, die veel uitgaven had wegens de recente blikseminslag. Daarmee nam de kerkfabriek de verplichting over om op de jaargetijden van de stichters een requiemmis te laten lezen "opten altaer van Bacx choorken."¹⁷ Een andere fundatie in het Bacx-koor was die van kapelaan Anthonis Nouwen, die in 1622 met een kapitaal van f 18 passiemissen stichtte, die moesten worden gevolgd door het lezen van psalmen aan zijn graf voor het koor. Bovendien stichtte hij een requiemmis voor zichzelf en zijn ouders en vermaakte hij aan het koor zijn kazuivel met het rode kruis, zijn stola, manipel, albe, bovenmantel en singel.¹⁸

De oorspronkelijke Bacx-stichting verplichtte tot wekelijks veertien missen, dagelijks voor elke kapelaan een. Van die missen moesten de kapelaans er elke week elk een opdragen voor de patroon en een voor de zielerust (requiem) van de stichter en zijn ouders. Bovendien moest elke gewone mis worden begonnen en beëindigd met de collecten, een voor de stichter en een voor zijn ouders en weldoeners. Verzuimde missen moesten worden ingehaald en werden beboet met elk een lopenzaad rogge, gelijkelijk te verdelen door de koster en de roeddrager van de kerk; het zal hun belang zijn geweest om de misdiensten in het Bacx-koor te controleren.

Voorzover bekend is dit aantal verplichte missen nooit verminderd. Door de fundaties binnen het Bacx-koor is het aantal integendeel verhoogd, zij het vermoedelijk meestal niet op weekbasis, maar voornamelijk door jaargetijden en andere vieringen. De stichting door Engel Colen van een mis in de twee weken noopte de beneficianten tot het aannemen van een huurling, omdat zijzelf al elke dag van de week celebreeerden.

Sinds de oprichting vormde het Bacx-koor zelf een klein complex van stichtingen: twee kapelanieën, een godslamp (waarover later) en een spinde. "Om Gods wille tot een puijre aelmis ende tot hulp ende welvaren van sijner ouderen ende weldaderen zielen, tot verquickinge der christelijcker armen" maakte Gisel Back een fonds van tien mud rogge, waarvan de inkomsten in brood, bonen, erwten of geld telkens op zijn sterfdag door de kapelaans moesten worden uitgedeeld voor zijn koortje in aanwezigheid van de kapitteldeken of diens plaatsvervanger en de oudste fabrieksmeester. De laatsten moesten de armen manen te bidden voor de stichter en de zijnen. Voor hun moeite (en "op dat zij te liever comen bij de voorschreven uijtdeeling") kregen zij dan elk een kwart goede Rijnse wijn en de kapelaans evenveel, maar dan wel ten koste van de armen. Deze "spynde Bacx" werd minstens eenmaal met een legaat vermeerderd.¹⁹

Ook de kapelaans werden verplicht enkele kosten te maken, met name aan erediensten. Elk jaar moesten zij op de zondag na Sint Servaas ter ere van de wijding van de kapel en het altaar, "op den psalm inde octave van Pinxteren" naar eigen keuze ter ere van de Verlosser, de heilige Drievuldigheid of de heilige Geest, op de zondag voor de octaaf van Maria Hemelvaart ter ere van dit feest en op Allerheiligen ter ere van alle heiligen een gezongen mis celebreren, waarvoor eerst moest worden geluid, zoals dat ook gebeurde met feestelijke missen van de Lieve-

17. Kathedraalarchief 's-Hertogenbosch, doos testamentaire stukken 1364-1590, 7 november 1584.

18. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Jezuietencollege 's-Hertogenbosch 18, 28 april 1622.

19. J.C.A. Hezenmans, *De St. Jans-kerk te 's Hertogenbosch en hare geschiedenis* ('s-Hertogenbosch, 1866) 123.

Vrouwebroederschap en de Sacramentsbroederschap. De zang moest dan met het orgel worden begeleid. Klokgelui en koorzang had heer Gisel overigens ook verordend voor zijn anniversarium op het hoogaltaar.²⁰ En om écht niet te worden vergeten, zorgde hij dat elke zondag in de Sint Jan zijn naam van de dodenlijst werd afgelezen.²¹

Een stichter bepaalde wie het recht van voordracht (*jus presentationis*) had. Meestal was hijzelf de eerste die dit recht uitoefende. Hij droeg dan een neef voor, een dienaar of een vertrouweling als eerste rector of pastoor, -al naar gelang het soort stichting. Na zijn dood kwam het collatierecht in handen van een of meer door hem aangewezen personen: de patroons. Als het patronaatschap werd gegund aan een kerkelijke functionaris, bijvoorbeeld de scholaster van een kapittel, de bisschop of de abt van een klooster, stond de stichting onder kerkelijk patronaat, was zij *juris patronatus ecclesiastici*. Aan het adagium 'quod semel ecclesiae datum est, in perpetuum Christi est' (wat eens is geschonken aan de kerk, is eeuwig van Christus) kon alleen worden ontsnapt door een lekenpatronaatsstichting te maken: een stichting *juris patronatus laicalis*. Soms was het patronaatschap meerkoppig en mochten een geestelijke en een wereldlijke persoon of meerdere personen van dezelfde stand in samenspraak dan wel beurtelings de begeving verrichten.

Heer Gisel gaf het patronaat aan Laureyns Toyt Vanny, zoon van zijn zus Aleyt, en diens nakomelingen. Daaraan verbond hij een weiland even buiten de stad, dat nooit uit de familie mocht worden verkocht. Pas als de patroon geen zonen had, mocht een dochter het perceel met het aangehechte recht erven. De patroon diende het eerst vacerende beneficiaat samen met de kapitteldeken van Den Bosch te begeven, maar over de voordracht voor de tweede vacature besliste hij alleen.

De kandidaten moesten worden voorgedragen aan de kerkelijke autoriteiten (in het bisdom Luik de aartsdiaken), die het *jus collationis* uitoefenden: het recht van begeving, die geschiedde nadat een onderzoek had uitgewezen dat de kandidaat acceptabel en toelaatbaar was (*approbatio*). Daarna volgden de aanstelling en toelating (*institutio et admissio*) en de inbezitstelling of installatie (*immissio*) door de landdeken.²²

In stichtingsakten werden de criteria geformuleerd voor geschikte kandidaten. Werd de stichting begeven door een patroon van den bloede (in sommige streken sprak men dan van een bloedvicarie²³), dan diende meestal ook de aangewezen persoon aan de stichter verwant te zijn. Ook de stichting-Back geeft als eerste criterium dat de kapelaans bloedverwanten moesten zijn, het liefst de naasten van den bloede. Dat leidde verschillende malen tot genealogische onlusten tussen de kandidaten. Soms werd 'naaste verwant' geïnterpreteerd als meest direct verwant aan de patroon in plaats van aan de stichter. Toen in 1558 de patroon Laureyns Pelgrom de Bie de benoeming van zijn zoon, de *clericus* Peter, had bewerkstelligd, vond hij zijn verre achterneef Anthonis Nouwen op zijn weg, die aanvoerde in

20. Bisschoppelijk archief 's-Hertogenbosch, Obituarium van de Sint Jan te 's-Hertogenbosch, p. 446; vgl. pp. 79, 168, 218, 275, 365, 390, 414, 415, 430, 470.

21. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1232, f 165.

22. J. Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan* (2 dln.; Roermond, 1892) I, 301.

23. O.J. de Jong, *De reformatie in Culemborg* (Assen, 1957) 240.

tegenstelling tot de nieuwe kapelaan priester te zijn en dat hij bovendien nader aan de stichter verwant was.²⁴ Het eerste argument was ongeldig, omdat ook een klerk met een kapelanie kon worden gebeneficieerd, maar het tweede kon hij bewijzen, waarna hij zich met een lijfrente van *f* 33 liet afkopen.²⁵ Later procedeerde Nouwen om een Bacx-beneficie tot in Rome tegen zijn verre neef Willem van Laerhoven²⁶, die van dezelfde generatie was als hijzelf, wat een keuze uiterst moeilijk maakte. Meestal werd in zulke gevallen de meest geschikte persoon gekozen. Willems voordeel kan zijn werk in de zielzorg zijn geweest.

Overigens had een patroon die zelf beneficiant wilde worden (mits hij gekwalificeerd was) altijd voorrang, maar dan verloor hij zijn patronaatschap. De tweede patroon van de stichting, Laureyns Vannijs alias Back, maakte die keuze rond 1490.

Als het niet anders kon ("het welke Godt verhoede"), mocht eenmalig een niet-verwant worden aangesteld tot kapelaan van het Bacx-koor. Het was verder een kapelaan verboden zijn beneficie te ruilen (*permutatio; resignatio in favorem tertii*) met iemand van buiten de familie. Zo'n resignatie met tegenprestatie vond wel rond 1480 plaats tussen de achterneven Henrick van Bree en Laureyns Vannijs Back (tot dan patroon). Een andere neef, met blijkbaar betere rechten, werd bij deze transactie door Van Bree en de patrones afgekocht met een lijfrente van *f* 14.²⁷ In feite ging de laatste daarmee haar bevoegdheden te buiten.

Het tweede collatiecriterium was meestal de geestelijke status of de voorbereiding daarop. Sommige stichters stelden hoge eisen en verlangden van de kandidaten een academische vorming.

Gisel Back wilde voor zijn kapel minstens een klerk, -dat is een man die de laagste wijdingen heeft ontvangen. Deze moest zich dan zonder dralen voorbereiden op het priesterschap. Als de kapelaan niet oud genoeg was om de priesterwijding binnen afzienbare tijd te ontvangen (dat kon pas als hij 24 of 25 jaar oud was), dan moet hij naar school "omme bequaeme kennisse vande letterkunst" te verkrijgen. Beheerste hij het Latijn al voldoende, dan moest hij een universitaire studie volgen en promoveren in de vrije kunsten of een andere faculteit, ook na het bereiken van de wijdingsgerechtigde leeftijd. Jan van den Wouwer uit Tilburg, die op 14-jarige leeftijd kapelaan van het Bacx-koor werd, is een voorbeeld van iemand die het beneficie kon gebruiken als studiebeurs.²⁸ Een ander was Peter Pelgrom de Bie, zoon van de patroon, die het beneficie als studiebeurs gebruikte tot hij rond 1570 trouwde.²⁹

Misbruik lijkt te zijn gemaakt door Adam Metten alias Back uit Hilvarenbeek. Hij had de lagere wijdingen ontvangen, maar verdiende de kost als olieslager. Zijn kruinschering had vermoedelijk louter de verwerving van het Bacx-koor als oogmerk. In 1524 werd hij als kapelaan geïnstalleerd. De stichtingsakte vereiste echter voorbereiding op het priesterschap, al dan niet via een academische studie. Het fonds was rijk genoeg om zo'n dure expeditie te bekostigen. Dus liet de ongeveer zeventigjarige klerk zich inschrijven aan de universiteit van Leuven. Of

24. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, N 2659A, f 60, 4 februari 1562.

25. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1382, ff 155 en 155v, 3 maart 1562.

26. Archivio Segreto Vaticano, Regesta Vaticana, vol. 1973, f 4, 15 oktober 1569.

27. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1249, f 281v, 11 juli 1480.

28. Adriaenssen, "De gerechtigden tot het Bacx-koorke", 134.

29. Adriaenssen, "De gerechtigden tot het Bacx-koorke", 142.

hij daar ooit daadwerkelijk heeft gestudeerd, is twijfelachtig. In elk geval kon hij tot in 1530 profiteren van zijn rijke beneficium in het Bacx-koor.³⁰

De minderjarige kapelaan die zijn school verzuimde of zich niet liet wijden, verspeelde zijn inkomen, waarvan de helft door de kapitteldeken met advies van de patroon zou worden gebruikt om een plaatsvervanger aan te stellen en verder zou worden gebruikt "tot vermeerdering van" inkomen ofte tot eenich ander circaed van voorschreven autaar", terwijl de andere helft voor de deken zelf was.

Overigens had heer Gisel meteen bij de stichting zelf al voor een 'sieraad' gezorgd door een godslamp te stichten, die voor het altaar moest hangen en eeuwig branden op was of olie. Om de kosten te bestrijden gaf hij een erfpacht van vier mud rogge, wat een royaal inkomen was voor zo'n klein lichtje. Het overschot mochten de kapelaans delen.

Hoewel de praktijk vaak anders was, mocht de patroon het eigenlijke stichtingsvermogen niet beheren. Dat was de taak van de beneficianten. Er zijn echter aanwijzingen in de vijftiende en de zeventiende eeuw dat ook de patroons van het Bacx-koor directe invloed hadden op het vermogensbeheer.

In provincies waar het misbruik was ingeburgerd dat de patroon als fondsbeheerder handelde, was het hem nadrukkelijk verboden de bezittingen en inkomsten ten eigen bate (*ad proprios usus*) te gebruiken. Hij diende tweederde als gage uit te keren aan de bedienaar van de stichting en de rest te besteden aan vrome doeleinden (*ad pios usus*) met betrekking tot de stichting. Vermoed wordt dat de verdeling in een en twee derden is afgeleid van de inkomensverhouding tussen de rector en zijn huurling (*mercennarius*)³¹, die hij kon aantrekken om het eigenlijke werk te doen, zoals het celebreren van missen door een waarnemer (*deservitor*) of de zorg voor een parochie door een vice-cureit. Anders geformuleerd zou de rector aan onkosten als de bisschoppelijke institutie, het (doen) lezen van de mis, het eerste jaar van de inkomsten voor de geestelijke overheid (*anno gratie*) ongeveer een derde van zijn inkomen kwijt zijn.³² In die constellatie vielen dan aan de huurlingen de tertiën ten deel.

Uit de pouillés van het aartsdiakenaat Kempenland blijkt dat de inkomensverhouding tussen rector en *deservitor* erg variabel was. In 1524 trok te Nuenen de rector van het Anthonisaltaar 9 mud rogge, waarvan hij er 6 uitkeerde aan zijn huurling.³³ In datzelfde jaar was de rector van het Maria-altaar te Deurne 7 van zijn 13 mud rogge inkomsten kwijt aan zijn huurling³⁴, terwijl de pastoor van Kruisland van zijn inkomen van f 50 aan de bedienende vice-pastoor f 24 betaalde.³⁵

30. Adriaenssen, "De gerechtigten tot het Bacx-koorke", 129, 130.

31. J.F. van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de Reformatie* (Amsterdam, 1910) 163, 164. D.G. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht. Historisch-juridische verhandeling, voornamelijk uit Utrechtsche gegevens samengebracht*, dl. I (Utrecht, 1905) 549. B.M. de Jonge van Ellemeet, *Geschiedkundig onderzoek naar den rechtstoestand der Zeeuwsche geestelijke goederen van 1572 tot in het begin der 17e eeuw* (Zierikzee, 1906) 227-229. Joubert, *Die stifting*, 154.

32. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 569.

33. G. Bannenbergh, A. Frenken en H. Hens, *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland* (2 dln.; Nijmegen, 1968-1970) II, 311.

34. Bannenbergh, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*, II, 291.

35. Bannenbergh, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*, II, 351.

Heer Gisel Back had beschikt dat voor de absente kapelaan van zijn stichting, met name bij afwezigheid *studiorum causam* (wegens studie), een plaatsvervanger moest worden aangesteld. Het stichtingsvermogen van zijn 'portie' (kape-laanschap) zou dan worden beheerd door de kapitteldeken, die aan de waarnemer 8 mud rogge per jaar moest uitkeren, wat inderdaad ongeveer een derde deel was van het beneficie-inkomen. Het verschil met de vorige voorbeelden, waar de verhoudingen zoek waren, is het riante inkomen van het Bacx-koor, waaruit met gemak een goed honorarium voor de waarnemer kon worden betaald.

Een rector kon zijn fundatie behandelen als een onroerende zaak, die hij weliswaar slechts beperkt kon belasten en zeker niet verkopen, maar wel verhuren. De priester Robbrecht Hoirnkens bijvoorbeeld, rector van de kapel op de markt te Eersel, verpachtte in 1562 de inkomsten die hem en de kapel toekwamen voor een periode van acht jaar ten halven berouw aan de kapelmeester. Deze was gehouden "voirden lasten vande missen loffelijck ende bij eenen priester van eerlijcken leven te doen celebreren achtervolgende der fundatiën dairaff gemaect, dairtoe staende metten wijn daertoe oock behorende ende alnoch de absentie vanden voorscreven rector tijdelijck alzo te betalen tot zijnen behoerlijcken termijn aen den gheenen dair dat behoiren sal." Bovendien moest hij elk jaar in Den Bosch *f* 8 betalen aan de rector, die hij vrij diende te houden van alle lasten etc., "behoudelijcke nochtans dat heer Lenaert Quacqueler, priester, inden dienst vanden selven missen te doen voer eenen jairlicx redelijcken loon voir eenen anderen voordeel sal hebben ende geprefereert worden." Ten slotte was de pachter verplicht alle onderhoud en reparaties voor zijn rekening te nemen.³⁶

Anders van opzet, maar inhoudelijk van dezelfde strekking was de overeenkomst die Gijsbert Adriaens van Gestel in 1617 sloot met mr. Peter Appels, pastoor van Gilze, over diens Anna-altaar te Moergestel. Voor de komende zeven jaar zou heer Gijsbert het inkomen van dit beneficie genieten en daarvoor eens per week een mis opdragen. Elk jaar moest hij aan de rector een zilveren philipsdaalder betalen. Gijsbert verbond zich als *deservitor* om alle achterstallige absentiekosten te betalen die de bisschop zou mogen pretenderen, waaronder de "placiten absentie" (*placeta absentie*: boete voor de afwezigheid van de beneficiant en leges voor de vervanging).³⁷ Gijsbert van Gestel alias Gysken sonder Siel is vermoedelijk ook *deservitor* geweest van een van de porties van het Bacx-koor.³⁸ Een stichting had een fonds en dus was er handel...

Het Bacx-koor was een rijke stichting, gevestigd in een door zijn uitzonderlijke hoogte opvallende kapel van de collegiale Sint-Janskerk. Tot de confisquatie van de rooms-katholieke bezittingen in 1629 hebben zeventien priesters of klerken het altaar bezeten. Alleen de eerste was geen familielid: het was de priester Aernt

36. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1383, f 276, 4 maart 1562. In 1541 was het altaar schoon, dat is na aftrek van de bediening en alle andere lasten 6 mud rogge waard (Bannenbergh, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*, II, 351).

37. Gemeentearchief Tilburg, Moergestel R 302, f 301v, 19 juni 1617. Vgl. Bisschoppelijk archief 's-Hertogenbosch, Bisdom 7, *Litterae testimoniales pro ordinando religiosis* 1601-1604, 14 januari 1603: het altaar van Sint Anna, dan in handen van de student Peter, heeft als jaarlijkse inkomsten drie weikampen, die werden verhuurd voor *f* 24:0:0 en 28 lopen rogge per jaar, en *f* 2:6:0 cijns.

38. Adriaenssen, "De gerechtighden tot het Bacx-koorke", 155.

Vueghen, die was benoemd door de stichter, wiens klerk of rentmeester hij was.³⁹ Twee van de beneficianten bleven leek; zij hadden hun kapelanie uitsluitend gebruikt als studiebeurs.

Stichter Gisel Back had aanwijzingen gegeven om het zedelijke peil van zijn kapelaans op een acceptabele hoogte te houden. Het was hen namelijk streng verboden een concubine of 'suspecte vrouw' te onderhouden. Of de vermaning heeft geholpen in een tijd dat zowat elke priester zijn vrouw had, is niet waarschijnlijk. Wel valt op dat maar weinig beneficianten van het Bacx-koor bastaarden hadden: alleen de pseudo-kapelaan Adam Metten alias Back, die toch al niet deugde, en de priesters Claes Colen en Jan Reyners alias Back. De dochter van Claes werd non.⁴⁰

Behalve de stichter lieten zich minstens zeven rectors van het Bacx-koor begraven voor hun kapel, zo ook de ouders van rector Barthout van Merlaer. De laatste verkoos zijn eigen graf voor het door hem gestichte Triniteitskooke (blijkbaar vermoemd naar het Triniteitsaltaar in het Bacx-koor), dat naar hem Merlaerskooke ging heten. Ook Engel Sampson, wiens moeder Engel Colen een stichting had gemaakt in het Bacx-koor, werd met haar man voor de kapel begraven.⁴¹

Hoe in 1455-1629 de vermogensontwikkeling is geweest, kan niet worden vastgesteld. De stichting verwierf een huis in de Clarastraat bij de Papehuylst, dat is bewoond geweest door rector Anthonis Nouwen.

§ 2. Na 1629

Zodra 's-Hertogenbosch had gecapituleerd, lieten gereformeerde politici, ambtenaren en zielzorgers het begerige oog vallen op de rooms-katholieke religieuze bezittingen. Spoedig kwam een uitgebreid en complex confisquatieproces op gang, dat op het platteland werd herhaald nadat door de vrede van Münster de meierij van Den Bosch definitief onder het gezag van de Staten-Generaal was gebracht. Immense kapitalen werden de katholieken ontnomen en onder beheer gesteld van door de Staten-Generaal benoemde rentmeesters van geestelijke goederen. Geestelijken die uit deze goederen inkomsten hadden getrokken, werden deels ontzien: mits zij zich zouden onthouden van de 'bijgelovige' eredienst mochten zij levenslang in het genot blijven van twee derden van hun fondsen. De bezittingen van de rooms-katholieke instellingen dienden voortaan te worden aangewend voor de opleiding, bezoldiging en huisvesting van gereformeerde pastores, schoolmeesters en kosteren.

De stichtingen *juris patronatus laicalis* ontsnapten aan de confisquatie; hen viel eenzelfde regeling als de uitstervende clerus ten deel, doordat de overheid slechts een derde deel van de inkomsten kon claimen: de tertiën.

39. Gemeentearchief Tilburg, Oisterwijk R 164, ff 15-2 (tussen ff 14 en 15) en 22v, 12 juni 1455. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1236, f 148v, 1466/67.

40. Adriaenssen, "De gerechtigden tot het Bacx-koorke", 130, 132. Adriaenssen, "De erfgenamen van heer Ghijzel Back. § Metten", *De Brabantse Leeuw*, XL (1990) 92, 93.

41. Bisschoppelijk archief 's-Hertogenbosch, Obituarium van de Sint Jan te 's-Hertogenbosch, p. 218. Adriaenssen, "De gerechtigden tot het Bacx-koorke", 129, 130, 132, 136, 138, 139, 140. Adriaenssen, "De erfgenamen van heer Ghijzel Back. § 17. Colen", *De Brabantse Leeuw*, XLI (1992) 232. Idem § 18, "Samson, Van Eynthouts", *De Brabantse Leeuw*, XLII (1993) 77.

Het *jus patronatus laicalis* of lekenpatronaatsrecht was verankerd in het kanonieke recht. Wie een kerk, een altaar of een andere geestelijke stichting wilde oprichten, had daarvoor toestemming nodig van de kerkelijke overheid, die pas werd gegeven als de stichter voldoende fondsen (*dos*) inbracht voor de aanloopkosten en het onderhoud. Daardoor was de stichter *ipso jure* patroon, wat geenszins hetzelfde was als eigenaar. De patroon had niet meer dan het presentatierecht (*jus praesentandi*) voor het personeel van de stichting. Daarnaast had hij enkele ererechten.

Het patronaat was ondeelbaar, ook als er sprake was van meerdere patroons. Het kon slechts rechtstreeks (*in stirpe*) en nimmer hoofdelijk (*per capita*) vererven en was dus ondeelbaar. Dat gold ook voor het aan het patronaat verbonden goed. Zo was de wet, maar dat de praktijk anders kon zijn, toont de tiende van Baardwijk, waaraan zowel de collatie van de kerk als van de altaren van Catharina en Nicolaas was verbonden. De tiende werd vaak gedeeld en samengevoegd⁴², maar soms was ook het collatierecht gedeeld.⁴³

Terwijl Den Bosch werd belegerd, boog de synode van Zuid-Holland zich over de religieuze toekomst van de stad. In juli 1629 vaardigde zij twee predikanten af naar het legerkamp met de opdracht om alle bijgeloof in stad en meierij te weren, goede en trouwe predikanten aan te stellen "ende de geestelycke goederen volgens de generale intentie van d'eerste gifters te converteren tot den dienst Godts et pios usus, dat is tot Godsalich gebruyck."⁴⁴

Uitgaan van de bedoelingen van de stichters diende de legitimatie te versterken van de inbeslagname van de rooms-katholieke geestelijke goederen voor gereformeerd pieus gebruik. Die waren immers misbruikt en de bestemming van de fondsen moest weer in overeenstemming worden gebracht met de oorspronkelijke intenties van de gevers. Dit legitimatie-argument was geen *ad hoc*-bedenksel van de synode. In de Verenigde Provinciën had men al een halve eeuw lang geworsteld met de problematiek van de bestemming van de geestelijke goederen: moesten de in feite heerloos geworden goederen aan de staat vervallen en zo ja met de restrictie dat zij *ad pias causas* zouden worden gebruikt, of moesten zij worden teruggegeven aan de stichters dan wel hun erfgenamen volgens de regel "quod errore legatum, nullo jure legatum videtur"? Andere opties waren de schenking aan de gemeente waar de goederen lagen en het aanwenden van de inkomsten voor studenten of militairen in opleiding.⁴⁵ Na de nodige experimenten werd steeds unaniem gekozen voor een confisquatiepolitiek.

De spits was afgebeten door Zeeland, waar in 1572 en 1573 de geestelijke goederen van Veere en Vlissingen werden aangeslagen en geconfisqueerd. De inkomsten werden gebruikt voor 'de gemene zaak'.⁴⁶ Wel kregen twee kanunniken van het Sint-Lievensmonster, die vroegen om de inkomsten van hun prebenden en kapelanieën, "van de welcken zylieden eensdeels zijn de sanguine fundatoris",

42. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, N 2675, ongef., 9 mei 1639. N 2855, f 409v, 19 juli 1691. R 1504, f 324, 16 november 1626.

Abt Simeon, "Suppliques adressées aux abbés de Saint-Trond", *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, LXXIII (1904) 619.

43. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1524, f 502v, 19 september 1624. R 1570, f 330, 12 februari 1648.

44. C.R. Hermans, *Verzameling van zeldzame oorkonden, betreffende het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629* (3 dln.; 's-Hertogenbosch, z.j.) 236, 237.

45. F.C.W. Koker, *Onderzoek naar den aard en de geschiedenis der vicarie-goederen in Nederland* (Utrecht, 1857) 21, 22.

46. De Jonge van Ellemeet, *Geschiedkundig onderzoek*, 4, 5, 7.

pensioenen van f 100.⁴⁷ Al in het vroegste stadium blijken familiestichtingen te worden ontzien, een trend die niet meer zou worden afgebroken.

De vicarieën (beneficiaries met en zonder zielzorg) op Walcheren werden opgeheven, waarbij de lekenpatroons schadeloosstelling kregen, omdat hun patronaat waardeloos was geworden.⁴⁸ Deze liquidatiepolitiek werd in 1579 in navolging van Holland omgebogen in een behoud-en-herziepolitiek.

Later werd in alle provinciën gekozen voor confisquatie en behoud van de stichtingen. De regeling die toonaangevend werd in alle lidstaten van de Republiek werd voor het eerst ontworpen in Holland, waar in 1578 in de Statenvergadering de strijd was ontbrand om de geestelijke goederen, die daar vicariegoederen werden genoemd. Volgens de gereformeerden was het ambt van vicaris in strijd met de bijbel. Het punt was nu, of de vicarieën al dan niet hun pieuze karakter moesten behouden.⁴⁹

In september namen de Staten een resolutie aan, waarin het godvruchtige karakter van de vicariegoederen als uitgangspunt werd genomen. Wel moest de gebruiksbestemming worden veranderd. Tweederde van de inkomsten van door het lekenpatronaat geregeerde beneficiaries, vicarieën en kanunniksdijen zou ter beschikking blijven van de patroons of collateurs, "ende ghedestineert, tot behoef, onderhoudt ende stichtinge van de jongens of scholieren, of anders ad pios usus, daerop behoorlycke confirmatie van de Staten voorn. of hare Gedeputeerden versocht sal moeten worden." Het resterende deel werd bestemd voor het onderhoud van de predikanten. Wie al was benoemd, mocht de inkomsten levenslang blijven trekken, behalve het laatstgenoemde derde deel, de tertiën.⁵⁰ Zeeland volgde dit voorbeeld in 1579⁵¹, Friesland in 1580⁵², Utrecht in 1580 en 1581⁵³, Overijssel in 1581 en Groningen in 1595.⁵⁴

Daarmee was de toon gezet. De rechtspositie van de geestelijke goederen bleef intact, de in het kanonieke recht niet als zodanig herkende, maar wel erkende autonome rechtspersoonlijkheid van de stichting werd onverkort overgenomen. Maar de kerkelijke jurisdictie moest ruimen voor de wereldlijke, terwijl nieuwe normen werden geschreven voor de doelgroep van kandidaat-vicarissen. Tot de laatsten werden sinds 1578 ook studenten gerekend, waardoor de aloude praktijk werd gehandhaafd, dat een geestelijke stichting kon worden gebruikt als een studiebeurs. Zowel bij de katholieken als de gereformeerden was het de bedoeling dat de gebeneficieerde bursaal theologie studeerde, maar in beide geloofsgroepen en periodes werd naar hartelust ook rechten en medicijnen gestudeerd.

De Staten van Holland besloten in mei 1579 dat de inkomsten van door de koning of door geestelijke personen of colleges begeven beneficiaries levenslang zouden kunnen worden getrokken door de zittende beneficianten, behoudens de tertiën, maar dat na hun overlijden geen collatie meer mocht plaatsvinden. Na het

47. De Jonge van Ellemeet, *Geschiedkundig onderzoek*, 22, 23.

48. De Jonge van Ellemeet, *Geschiedkundig onderzoek*, 90, 163.

49. Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 55.

50. Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 56.

51. De Jonge van Ellemeet, *Geschiedkundig onderzoek*, 227.

52. L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland. Beschrijving van de ontwikkeling van het recht omtrent de kerkelijke goederen in Friesland tot 1795* (2 dln.; Leeuwarden, 1915) I, 338.

53. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 508, 509.

54. Koker, *Onderzoek naar den aard*, 77, 79.

uitsterven van deze geestelijken zou 100% van de emolumenten naar de predikanten gaan.⁵⁵

De stichtingen onder lekenpatronaat bleven voor twee derden van de inkomsten buiten schot, maar toch volhardden tot het einde van de Republiek de families in hun verzet tegen het gebruik van 'hun' stichtingen *ad pios usus*. Tenslotte was de stichting gemaakt met de bedoeling een familielid te onderhouden. Omdat door de reformatie het onderscheid tussen leek en geestelijke was verdwenen, was het mogelijk geworden ook aan een leek een beneficie te begeben, en daarbij wensten de families geen beperkende voorwaarden, laat staan financiële kortingen.

Veel patroons ontdoken de nieuwe wetgeving. Behalve in Holland bestond er veel verzet bij de adel in Gelderland, die een handreiking of tegemoetkoming kreeg toen bij de bestemming van de geestelijke fondsen voor predikanten, armenzorg en onderwijs werd toegevoegd "tho conservation der verarmten eerlichen und adelicken geslaghten."⁵⁶ Stichtingen onder lekenpatronaat werden verpand of verzwegen, of er werd de hand gelicht met de begevingsvoorwaarden. Een patroon trok in de eerste gevallen het stichtingsvermogen bij zijn privébezit, consumeerde dus de stichting.⁵⁷ In het laatste geval werd een beneficie of vicarie niet aan een theologiestudent gegeven, maar aan iemand van een andere studierichting of zelfs aan een niet studerende jongeling.⁵⁸

Toen in september 1629 's-Hertogenbosch capituleerde, was er in Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland en Gelderland een praktijk gegroeid, die de bestemming van de geestelijke goederen in stad en meierij zou bepalen. Bovendien was op de synode van Dordt de ideologische basis voor de nieuwe wet- en regelgeving nog eens geformuleerd.⁵⁹ Dichter bij huis was Bergen op Zoom, waar in 1580 de markies krachtens de resoluties van de Staten van Brabant de dato 12 oktober en 4 november 1580 een rentmeester had aangesteld om in zijn domeinen de geestelijke goederen "terstont aen te slaen, te annoteren ende te appliceren, tot onsen domeynen naer vermoegen onser hoocheyt, ende de voirsr. recht Juris patronatus."⁶⁰

In het begin van de capitulatie-onderhandelingen bedong het stadsbestuur van Den Bosch naast vrijheid van religie ook nog wel het ongestoorde bezit en gebruik van de geestelijke goederen door de religieuzen en hun opvolgers⁶¹, maar het

55. Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 57, 58.

56. Koker, *Onderzoek naar den aard*, 23.

57. A.J. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen* ('s-Gravenhage, 1939) 39, 497.

58. Van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland*, II, 174, 175.

59. *Handelingen des Nationalen Synodi inden name Onses Heeren Jesu Christi, door autoriteyt vande Hoogh-Mog: Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden gehouden in Dordrecht in de Jaren 1618. en 1619. Na dat de Wtheemsche Theologanten vertrocken waren Gemeynlijck genaemt Post-Acta, ofte Na-Handelingen. Uyt de Latijnsche in de Nederlandtsche Tale overgeset. In 's Graven-hage, by Jacobus Scheltus, Drucker vande Ho: Mog: Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden. Anno 1669.*, sessie 157 (14 mei 1619), pp. 6, 7. Vgl. A. Ypeij, *Geschiedenis van het patronaatregt, anders genoemd kollatiereg, in verband met het christelijk kerkbestuur. Sinds de vroegste tijden tot op den tegenwoordigen tijd* (2e uitg.; Groningen, 1840) 533-535.

60. J. Kleyntjens en C. Slootmans, *Hervorming te Bergen-op-Zoom. Hare ontwikkeling en vestiging in de 16e eeuw* (Bergen op Zoom, 1933) XCIII.

61. C.R. Hermans, *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden, betreffende de stad en meijerij van 's Hertogenbosch* (3 stukken; 's-Hertogenbosch, 1846-1848) I, 269, 270.

pleidooi had geen schijn van kans. Meer dan de toezegging dat de geestelijken tot hun dood inkomsten mochten blijven genieten uit hun fondsen en bovendien hun meubels, beelden, schilderijen en andere ornamenten mochten meenemen⁶², zat er niet in.

En zo geschiedde. De abdij van Berne had de bui al zien hangen en in 1628 bezittingen, waaronder tienden, op naam van een Bossche schepen laten zetten.⁶³ Dat was verstandig, want een jaar later ontbrandde een hevige jacht op het rooms-kerkelijke bezit. Al een maand na de capitulatie bekloegen de hervormden zich bij de Staten-Generaal over het misbruik dat de katholieken zouden maken van het recht om hun spullen mee te nemen: "De geestelijcke alhier hebben selsaem geprocedeert met hare goederen, die selve voor sooveel de meubelen aengaet vercocht en verbracht tot clocken, orgels, croonen, yserwerck, loot, stoelen ende bancken encluyts waer sy gecost en mocht hebben."⁶⁴ Er was een rentmeester van de geestelijke goederen aangesteld, Barent Olferts, die namens de overheid de confisquatie moest uitvoeren. Hij stierf binnen een jaar en werd in oktober 1630 opgevolgd door Pieter Schuyt⁶⁵, die twee jaar later een nader omschreven aanstelling kreeg op een honorarium van f 800, dat in 1638 werd verhoogd tot f 1000.⁶⁶

Volgens een resolutie van de Staten-Generaal van 11 juni 1630 moesten alle geestelijke goederen worden aangegeven bij de plaatselijke of regionale rentmeester. "Alsoo tot onse kennisse ghekomen is dat vele goederen, zijnde *Meré Ecclesiasticq* ende gehoorende onder de kloosteren binnen 's Hertogen-Bosch als andersints, worden verduystert onder pretext dat die selve souden zijn *juris laicalis*", ging een waarschuwing uit aan een ieder "die eenighe vicariën of beneficiën besitten, gefundeert op eenige altaren binnen s'Hertogenbosch, dat sy de originele fondatiën ofte copy autenticq van dien, met aenwysinge vande goederen daer toe behoorende, aen ons off aenden rentmeester vande geestelycke goederen binnen den tyt van ses maenden naestcomende, op pene vant verlies van diens, desen tyt verstreken synde [overleveren]".⁶⁷ Een jaar later volgde een specificering voor de beneficië onder lekenpatronaat: wie zijn recht kon bewijzen, mocht het behouden, maar alle andere openvallende beneficië moesten onder het beheer worden gebracht van de rentmeester, die de inkomsten diende aan te wenden voor predikanten, schoolmeesters of theologiestudenten.⁶⁸

De buit moet groot geweest zijn. Alleen al de Sint-Janskathedraal had vier dignitarissen, zesentwintig kanunniken, een plebaan, een vice-plebaan en vijftig kapelaans⁶⁹, en elk had een of meer geestelijke sinecures.

62. J. Mosmans, *De St Janskerk te 's Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1931) 462. V.A.M. Beermann, *Stad en meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648. Een episode uit het laatste stadium van den Tachtigjarigen Oorlog* (Nijmegen, 1940) 174.

63. W.J.C.C. van den Hurk, *Het verborgen leven van de abdij van Berne en haar parochies 1797-1857* (Tilburg, 1977) 6.

64. W. Meindersma, *De gereformeerde gemeente te 's Hertogenbosch 1629-1635* (Zaltbommel, 1909) 142.

65. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Raad van State 47, dl. II, p. 314, 23 oktober 1630. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, charterverzameling, inv. Sassen 46.

66. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Collectie Provinciaal Genootschap, inv. 1915, no. 330-a, 21 september 1632.

67. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud archief A 333, f 55, 11 juni 1630. *Groot Placaet-Boeck*, I, 1475, 11 juni 1630.

68. Koker, *Onderzoek naar den aard*, 89.

69. L. Jadin, "Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les Archives de la Congrégation Consistoriale", *Bulletin de l'histoire de l'Institut historique belge de Rome*, VIII (1928) 186.

De consequentie voor de twee kapelaans van het Bacx-koor was, dat zij tot hun overlijden tweederde van de inkomsten mochten genieten, maar dat hen het uitoefenen van de eredienst werd verboden. De ene was Geraert van den Heuvel, een Bosschenaar, die uiterlijk in 1608, toen hij nog *clericus* was, kapelaan werd. Hij was ook officiant van het Merlaers-koorke, beheerder van twee belangrijke studiebeurzen, proviseur van het Brandsgasthuis en schrijver van het college van kapelaans in de Sint-Janskerk. Na 1629 vestigde hij zich in Oirschot, waar de rooms-katholieke geloofsbeoefening toen nog ongestoord kon verlopen en een broer organist was.⁷⁰

Zijn collega-kapelaan, Adriaen Schellekens⁷¹ uit Hilvarenbeek, was sinds 1622 rector van het Bacx-koor. Na de reductie van Den Bosch week hij uit naar zijn geboorteplaats, waar hij het Barbarabeneficie bezat. In 1630 stelde zijn vader zich borg voor een inwoner van Hilvarenbeek, die bij de stichting van de passiepreek in het Bacx-koor een lening had gesloten; de man vreesde "molestatie, quellinge (...) of beschadicheyt", omdat hij aan een uitgewezen priester rente betaalde voor een geconfisqueerde geestelijke stichting.⁷² Wegens de retorsie vluchtte Schellekens in 1636 naar Antwerpen.

Hoe in de beginperiode, toen de fondsen nog in handen waren van de geestelijken, de tertiën door de overheid werden geïnd, is niet duidelijk. In 1636 blijkt dat er van de geestelijke goederen op elke mud rogge-inkomen 30 stuivers en op elke mud gerst of boekweit 25 stuivers werd geheven voor het onderhoud van de predikanten, terwijl de geestelijkheid daarvoor jaarlijks ook nog *f* 5000 moest opbrengen.⁷³ De 'predikantentax' is vermoedelijk de eerste vorm geweest van het inhouden van de tertiën. Deze overgangmaatregel heeft het nadien vele stichtingen, waaronder het Bacx-koorke, mogelijk gemaakt de tertiën te ontduiken.

Sinds 1618 was het patronaat van het Bacx-koor in handen van Laurens Pelgrom de Bie, wiens vader nog kapelaan was geweest. Hij had zich bekend tot de ware, gereformeerde religie, maar was door zijn katholieke familie buitenspel gezet. In 1620, toen hij in Bommel woonde, liet hij gedeputeerden van het kwartier van Nijmegen een brief schrijven aan de regering van Den Bosch met het verzoek om zijn jongere broer Johan te manen hem de originele stichtingsbrieven en andere documenten ter hand te stellen.⁷⁴ Johan Pelgrom de Bie, jurist en schepen van Den Bosch tijdens de belegering en overgave van Den Bosch, was erg katholiek. Hij heeft de papieren onder zich weten te houden, want veertig jaar later blijkt zijn zoon Herman nog de financiële administratie van het Bacx-koor te voeren.

Toen Laurens Pelgrom de Bie in 1626 overleed, was Den Bosch nog Spaans. Zodra de stad Staats was geworden, kwam zijn oudste zoon Hendrick daar wonen. Hij ging als lid van de nog kleine protestantse gemeente en als ondermajoor van Den Bosch en schrijver aan de stadspoorten deel uitmaken van een spraakmakende gemeenschap. Als hij al heeft geprobeerd het inkomen van het Bacx-koor te usurperen, is dat mislukt. Hij nam niet de moeite te wachten op het uitsterven van de rooms-katholieke priesters die de familiestichting bemanden, want al in 1630

70. Adriaenssen, "De gerechtigden tot het Bacx-koorke", 151.

71. Adriaenssen, "De gerechtigden tot het Bacx-koorke", 154.

72. Gemeentearchief Tilburg, Hilvarenbeek R 47, f 51, 24 april 1630.

73. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Staten-Generaal 4968, 30 april 1636. Vgl. Beermann, *Stad en meierij van 's-Hertogenbosch*, 176.

74. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud archief, A 328, 1620A, 6 maart 1620.

stelde hij zijn broer Jacob aan als 'vicaris'. Aan de Staten-Generaal als rechtsoptolger van het kapittel van Den Bosch vroeg hij om approbatie van de benoeming.⁷⁵ De Raad van State adviseerde echter de Staten-Generaal negatief: begeving van de vicarie zou strijdig zijn met artikel 3 van het capitulatieverdrag, volgens welk de geestelijken uit hun goederen mochten sterven, "sulcx dat de tegenwoordige beneficiaet met sijn vertreck uijt de stat niet heeft verloren het genot vande goederen ten platten lande gelegen. Doch soo binnen de stat eenige huijsen mogen sijn, de vicarije competerende, soo soude daerop de patronus der selver gerechtigd sijn ende sijne collatie dese naergaende geconfirmiert mogen worden, behoudelijck nochtans dat een derdendeel daarvan soude moeten comen ten onderhout vande predicanten, gelijk te Bergen op Zoom ende in eenige andere plaetsen geschiet."⁷⁶

Onbekend is of dit advies heeft geleid tot een splitsing van het Bacx-fonds in een plattelands- en een stedelijk deel, te besteden aan twee katholieke en twee gereformeerde kapelaans of vicarissen. Weliswaar bewoonde de moeder van de patroon in 1638 het huis van de stichting in de Clarastraat, maar toen waren de priesters Van den Heuvel en Schellekens al overleden. Door hun dood was nog tamelijk snel duidelijkheid gekomen over gebruik en bestemming van de fondsen.

De eerste gereformeerde rectors waren een broer en een neef van de patroon: Jacob Pelgrom de Bie, droogscheerder te 's-Hertogenbosch en later secretaris van Empel, en Laureyntius Pelgrom de Bie. Geen van tweeën was predikant, schoolmeester of koster en het fonds werd dus niet benut voor door gereformeerden aanvaarde vrome doeleinden. Wel waren de nieuwe kapelaans van de 'ware religie', waarmee was voldaan aan een minimumeis van de nieuwe regels, dat zij *buyten alle suspicie (...) van ongesontheit in de leere* waren.⁷⁷

De beginperiode was voor de gereformeerde kapelaans niet gemakkelijk. Jacob Pelgrom vond in 1638 rentmeester Schuyl op zijn pad, die de aan het Bacx-koor verbonden fondsen voor de godslamp en de armen inbeslagnam.⁷⁸ Een van de beneficias werd met medewerking van de rentmeesters van de geestelijke goederen en van de studiebeurzen overgenomen door iemand van buiten de familie en Peter Pelgrom de Bie, postmeester te Amsterdam, kon pas na tien jaar procederen zijn kapelanie in bezit nemen. De tegenstrever was een peuter van anderhalf en diens grootmoeder, weduwe van de befaamde ritmeester Bacx, zag hem "geerne tot de studie (...) opgevoedt om door geleertheit het pausdom affbreuck te doen, gelijk sijne voorvaderen door de wapenen."⁷⁹

Vervolgens werd in 1662 het patronaat opgeëist door Peter van Deurne te Breda, die meteen het vacante beneficium voor studiedoeleinden toekende aan Elias en Johannes, zonen van Davidt Schoock. Peter was een afstammeling van Gisel Back en bezat bovendien het patronaatsrecht van het Merlaerskooke, dat was gesticht

75. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Staten-Generaal 3189, f 184b^v, 23 april 1630.

76. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Raad van State 47, dl. I, p. 302, 27 april 1630.

77. *Handelingen des Nationalen Synodi*, 7.

78. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Staten-Generaal 3244, f 95v, 18 maart 1638. De godslamp had Schuyl al in 1634 op zijn rekening gezet, *overmits de beneficiaten de fondatie lange achtergehouden hadden* (Raad van State 56, p. 304, 22 juni 1638; p. 329, 31 maart 1638).

79. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Staten-Generaal 5062-I, 15 december 1660. Vgl. Idem 3264, f 601, 11 oktober 1658. Idem 3265, f 322, 14 april 1659. Idem 3266, f 488, 3 maart 1660. Idem 3267, f 421v, 10 augustus 1661; f 498, 19 september 1661. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Beurzenstichtingen 39, p. 377, 16 augustus 1662; p. 997, (oktober?) 1662.

door een rector van het Bacx-koor. Hij is er in geslaagd het Merlaerskooke te liquideren en de fondsen op te strijken. Vermoedelijk had hij vergelijkbare plannen met het Bacx-koor. Zijn samenwerking met Davidt Schoock was niet toevallig. Deze was lid van een familie van beneficiejagers en rentmeesters van geestelijke goederen. Ooit declareerde hij f 25.291 voor door hem ontdekte geestelijke goederen in de meierij van Den Bosch, die zouden zijn verduisterd.⁸⁰

Na deze moeilijkheden te hebben overwonnen wist de familie Pelgrom de Bie haar lucratieve rechten in het Bacx-koor te behouden en te consolideren. Bovendien droeg zij geen tertiën af.

Er waren in Den Bosch in 1629 en later in de meierij enorme fondsen vrijgekomen, waar begerig naar werd gelonkt. Herhaaldelijk werd geprobeerd de annotatie (aangifte en registratie) te ontlopen en de stichtingen te verzwijgen.

De annotatie richtte zich op zowel de ontvangers als de betalers. De geestelijke rechtspersonen werden dringend verzocht om hun boeken te openen, terwijl op de dorpen huis aan huis werd gevraagd met welke geestelijke lasten de mensen en hun bezittingen waren belast.⁸¹

Dat geestelijken en lekenbestuurders of rentmeesters van kerkfabrieken, armenfondsen, beneficiës, studiebeurzen en allerlei andere stichtingen hebben geprobeerd de zaak te tillen, is duidelijk, maar de omvang van de verduisteringen is onbekend. Dat de bevolking meermalen vlekkeloos heeft meegewerkt aan het verzwijgen van bepaalde fondsen, blijkt uit de ontdekking daarvan decennia tot meer dan eeuw later.⁸² Soms had de rentmeester van de geestelijke goederen of studiebeurzen een onbewijsbaar vermoeden, zoals in 1650-1652, toen van een beurzenstichting slechts de helft was ontdekt, namelijk de beurs te Alphen, maar de tweede beurs te Diessen niet.⁸³

Het navlooiën van de Bossche schepenprotocollen leidde tot de ontdekking van een aantal vermogensbestanddelen⁸⁴, maar het was een weinig vruchtbare en trage methode. Hoe een beneficiejager als Hendrick Thomassen van Osch te werk ging, is niet bekend. Hij wist voor f 60.434 verzwegen fondsen te achterhalen⁸⁵ en beweerde voor nog wel f 50.000 of f 100.000 te kunnen 'uitvinden' plus nog een heel klooster. Nadat rentmeester Pieter Schuyl hem zijn premies had afgestreden, besloten de Staten-Generaal Van Osch gedurende twaalf jaar de helft te geven van het inkomen van de ontdekte percelen van het klooster Koudewater.⁸⁶

80.L.F.W. Adriaenssen, "De erfgenamen van heer Ghijsel Back. § 20. Van Deurne", *De Brabantse Leeuw*, XLIII (1994) 100, 101.

81.Talloze annotatiedossiers berusten in het archief van de Staten-Generaal op het algemeen rijksarchief te 's-Gravenhage.

82.Te Hilvarenbeek ontdekte de predikant in 1741 een katholiek armenfonds L.F.W. Adriaenssen, *Non omnia possumus omnes. Genealogie van het geslacht Van den Nieuwenhuysen 1400-1800* ('s-Hertogenbosch, 1988) (391-393). Het Mariabeneficie te Diessen was in 1749 nog verzwegen en werd door de pastoor geïnd (Bisschoppelijk archief 's-Hertogenbosch, parochiedossier Diessen, kasboekje).

83.A. van der Does de Willebois, *Studiebeurzen. Beurzenstichtingen voor de stad en voormalige meierij van 's-Hertogenbosch* (4 dln.; 's-Hertogenbosch, 1904-1906) IV, 474.

84.Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Beurzenstichtingen 39, pp. 5 e.v. en 63 e.v.

85.Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Raad van State 2156-II, *Memorie van sekere koorenpachten*, z.d. Vgl. Staten-Generaal 12557-31: register van verzwegen renten e.d. te Helmond, Deurne, Liessel en Leende, *uigtgevonden bij Hendrick Thomas van Osch*.

86.Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Generaliteitsrekenkamer 12, f 63, 7 mei 1665; f 176v, 15 juli 1665; f 181v, 29 juli 1665; f 197, januari 1666; f 201v, 1 april 1666; f 225, 21 januari 1667; f 229, 4 maart 1667; f 230, 5 maart 1667. Van der Does de Willebois, *Studiebeurzen*, I, 6, 45.

Ook het Bacx-koor werd 'uitgevonden'. Margareta de Kok van Kerkwijk te 's-Hertogenbosch wist in 1721 de verduisterde stichtingen van de godslamp en de armenspinde in het Bacx-koor op te sporen. Bovendien verklapte zij dat de beneficianten geen tertiën aan de staat afdroegen en geen collaterale-successie-rechten betaalden over het stichtingskapitaal. Ten slotte zou de patronaatsweide worden achtergehouden. Met een beroep op resoluties van de Staten-Generaal uit 1664, die de ontdekkers beloonden met een kwart van de zuivere inkomsten gedurende vijftien jaar, vroeg zij om een van de twee kapelanieën. De rentmeester van de geestelijke goederen rapporteerde echter dat in zijn boekhouding al sinds 1638 het godslampinkomen werd verantwoord, terwijl het tot *f* 50 gereduceerde armenfonds sinds jaar en dag werd getoucheerd door de diaconie. Wat de successierechten betrof: sinds die in 1695 was verplicht gesteld, was er geen enkele kapelanie van het Bacx-koor meer begeben.

Toch kreeg Margareta voor haar burgerzin een eenmalige uitkering van *f* 100. Zij had namelijk op twee punten gelijk: de verduistering van de patronaatsweide en het niet betalen van de tertiën. Het beheer van het Bacx-koor werd uit handen van de familie genomen en ondergebracht bij de rentmeester, die alle documenten opeiste.⁸⁷

De inmiddels Amsterdamse familie Pelgrom de Bie genoot sinds 1722 in alle rust het inkomen van het Bacx-koor, dat per kapelanie evenveel opbracht als wat aan tertiën werd ingehouden, namelijk tot 1791 gemiddeld *f* 142 per jaar⁸⁸, een bedrag waarvoor in Den Bosch een redelijk burgerhuis kon worden gehuurd. Het was een mooi inkomen voor weinig moeite.

In 1803 vond een ongekende transfer plaats, toen Willem Bilderdijk zijn beneficie inruilde voor het patronaat. Sinds 1773 had hij als kapelaan ongeveer *f* 150 per jaar getrokken, maar toen zijn tante Deetje overleed, die patrones was geweest, resigneerde hij van zijn kapelanie en volgde hij haar op. Daarmee bracht hij een financieel offer van zo'n *f* 130 per jaar, want de patronaatsweide deed *f* 20.

Voor Bilderdijk was het patronaat van groot belang. Als patroon kon hij een juridisch tintje geven aan zijn positie als hoofd van een dynastie. Zijn rechten op het Bacx-koor hadden hem namelijk op het spoor gezet van een illustere afstamming. Door het met de bronnen niet al te nauw te nemen stamde hij binnen de kortste keren van graven, hertogen, koningen en keizers. Hij vond dat zijn gezicht en handen leken op die van keizer Michael Paleologus, wijdde poëtisch werk aan zijn adellijke voorvaders, nam de naam over van zijn fabuleuze opa de graaf van Teisterbant en publiceerde sindsdien meermalen als Willem Teisterbant, vernoemde zijn kinderen naar de helden en vorsten uit zijn gewaande voorgeslacht en herstelde quasi de ridderorde van de zwaan, die vol piëteit verwees naar de zwaanridder Elius, van wie hij zou stammen.⁸⁹

De Bacx-stichting overleefde Bilderdijks gekte, maar ook de staatkundige veranderingen van zijn tijd, die leidden tot nieuwe wetgevingen aangaande de

87. Adriaenssen, "De erfgenamen van heer Ghijsel Back. § 6. Pelgrom de Bie", *De Brabantse Leeuw*, IXL (1990) 3, 4.

88. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Generaliteitsrekeningen 3857-3617.

89. L.F.W. Adriaenssen, "De afstammingszwaan en de genealogische poëzie van Willem Bilderdijk", *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconographisch Bureau*, XLI (1987).

geestelijke goederen, -of vicariegoederen, zoals zij voortaan naar Hollands voorbeeld werden genoemd.⁹⁰

Aanvankelijk bleven de representanten van het volk als opvolgers van de verschillende statenvergaderingen de collaties goedkeuren. De Nationale Vergadering delegeerde echter de bevestigingen aan de gewestelijke besturen en sinds 25 oktober 1796 ook aan dat van Generaliteits-Brabant. En voortaan konden ook katholieken met een vicarie worden gebeneficieerd.⁹¹

Zowel door het Wetgevend Lichaam als door de Eerste en de Tweede Kamer werd gedelibereerd over de bevestiging van de goederen, maar voorlopig werd een status quo in acht genomen.⁹² In 1807 werd besloten tot de aanleg van een vicarieënregister.⁹³

Tijdens de inlijving bij Frankrijk werden de vicariegoederen gevoegd bij het staatsdomein, tenzij er predikanten of onderwijzers uit werden betaald⁹⁴, en na 1813 vielen zij eerst onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken, daarna onder Justitie en ten slotte weer onder Binnenlandse Zaken. Alle door Binnenlandse Zaken beheerde geestelijke goederen brachten in 1854 f 20.850,48½ op, inclusief de tertiën.⁹⁵ Onder lekenpatronaat vallende vicarieën moesten nog steeds worden bevestigd volgens de tijdens de Republiek opgestelde regels, maar veel patroons onttrokken zich daaraan.⁹⁶ De tertiën bleven bestemd voor eredienst en onderwijs.⁹⁷

In 1892 werd een voorlopige wet aangenomen, die het mogelijk maakte dat de niet door de staat of door kerkgenootschappen beheerde 'goederen van kerkelijke oorsprong, bekend als vicarie-, capellanie-, memoriegoederen of praebenden' op vordering van het Openbaar Ministerie door de rechtbank werden ontbonden. Deze wet werd enkele malen geprolongeerd en in 1910 voor bindend verklaard zonder beperkende waarde.⁹⁸

Weer bleven de door het *jus patronatus laicalis* geregeerde goederen buiten schot. De vruchtgebruikers van het Bacx-koor werd weinig anders in de weg gelegd dan bureaucratische eigengereidheid, zoals de weigering om een patrona aan te stellen zolang er nog mannelijke verwanten waren en de vraag wat moest worden verstaan onder het begrip 'naaste in graad' (de minister van Binnenlandse

90. Zie voor een uitgebreid verslag van de ontwikkelingen de "Nota betreffen den rechtstoestand der geestelijke goederen", in: *Bijlagen van het Verslag der handelingen van de tweede kamer de Staten-Generaal*, zitting 1898-1899, no. 197, bij de presentatie op 16 juni 1899 van het "Ontwerp van wet, houdende maatregelen tot behoud en ter verzekering der bestemming van vicariegoederen door de ministers van justitie, binnenlandse zaken en financiën".

91. Koker, *Onderzoek naar den aard*, 93-95.

92. Koker, *Onderzoek naar den aard*, 98-100.

93. Koker, *Onderzoek naar den aard*, 103.

94. Koker, *Onderzoek naar den aard*, 105-108.

95. Koker, *Onderzoek naar den aard*, 117.

96. Koker, *Onderzoek naar den aard*, 119.

97. Koker, *Onderzoek naar den aard*, 166.

98. *Staatsblad* 1892, no. 240. Idem 1895, no. 99. Idem 1900, no. 114. Idem 1905, no. 170. Idem 1910, no. 233. Zie ook de handelingen van de Tweede Kamer van 1909-1910, p. 1986, en de bijlagen bij de handelingen van 1899--1900, no. 37, 1904-1905, no. 162, en 1909-1910, no. 194.

Zaken drukte zijn onjuiste interpretatie door dat het ging om verwantschap met de patroon in plaats van de stichter).⁹⁹

Toen in 1889 een nieuwe patroon moest worden aangesteld, vroeg zoals gebruikelijk de Minister van Binnenlandse Zaken advies aan de commissaris van de koning in Noord-Brabant. Deze kon de stichtingsakte niet vinden, raadpleegde de bisdomsgeschiedenissen van Coppens en Schutjes en stelde beteuterd vast: "Niet onopgemerkt mag ik laten, dat de mededeeling van voorgemelde geschiedschrijvers omtrent de verplichtingen aan de stichting verbonden en uit het fonds te kwijten, zeer weinig overeenkomt met de bestemming, die thans aan het fonds schijnt gegeven te worden. Blijkbaar is er thans enkel sprake van een 'don gratuit' en valt noch aan ondersteuning der armen, noch aan kerkelyke handelingen meer te denken."¹⁰⁰ En zo was het. Wat ook onder gereformeerd bewind tijdens de Republiek werd geacht te worden besteed *ad pios usus*, was niet meer dan een lijfrente.

Door genealogisch toeval kwam de stichting in 1917 in katholieke handen. Overigens is nooit in politieke kringen overwogen om de geestelijke goederen te restitueren aan de rooms-katholieke kerk, zoals wel met een aantal kerkgebouwen is gebeurd.

In 1824 bracht het Bacx-koor drie porties van *f* 126,25 op en in 1845 drie van *f* 129,16½.¹⁰¹ In 1880 betaalde de ontvanger der registratie te Sint-Oedenrode ongeveer *f* 375 uit aan de kapelaans van het Bacx-koor.¹⁰² Het inkomen of de uitkering is sterk gedevalueerd. Momenteel ontvangen twee nakomelingen van Willem Bilderdijk jaargelden van ongeveer *f* 125 uit de stichting van hun verre oom, Gisel Back.

§ 3. De kapel

Volgens Mosmans bestond de kapel van het latere Bacx-koor al rond 1350 en werd de aanbouw in die tijd verhoogd en veranderd.¹⁰³ De eerste vermelding dateert uit 1425 of 1427, toen Arnt Buck *retro chorum in anteriori capella altare unum* (een altaar achter de koorbeuken in de eerste kapel) stichtte ter ere van de Verlosser, zijn moeder en de heilige Martinus.¹⁰⁴

Als Gisbert zijn beneficie sticht, heet de kapel "nu onlangs tot een meerder beginsel van een nieuwe werck getimmert."¹⁰⁵ Helaas is de oorspronkelijke tekst van de stichtingsoorkonde in het Latijn niet bewaard gebleven.¹⁰⁶ Een andere

99. Adriaenssen, "De erfgenamen van heer Ghijzel Back. § 7. Bilderdijk, Burckhardt, Ten Brummeler Andriessse, Van Reysen", *De Brabantse Leeuw*, IXL (1990) 17, 18, 21.

100. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afd. Onderwijs, Vicarieën en Beurzenstichtingen 326, 5 april 1889.

101. Bilderdijkmuseum Amsterdam, handschrift G-44, staten van 1824 en 1845.

102. A.M. van Lommel, *Rapport over de vicariegoederen in hun verband tot de andere kerkelijke goederen in Noord-Brabant* (z.pl., z.j.) 20, 60.

103. Mosmans, *De St Janskerk*, 96.

104. Bisschoppelijk archief 's-Hertogenbosch, Obituarium van de Sint Jan te 's-Hertogenbosch, juni.

105. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Staten-Generaal 5226-II, 22 september 1721, bijlage 1.

106. Zie noot 2 hiervoor.

vertaling geeft "nieuwelijck opgerecht".¹⁰⁷ In 1458 noemt men het Bacx-koor *nova capelle* en zelfs nog in 1481 spreekt men van de nieuwe kapel.

Duidelijk lijkt, dat Gisel Back de belangrijkste verbouwing heeft uitgevoerd en het is redelijk om op zijn conto de verhoging van de kapel te zetten, die dus een eeuw later werd uitgevoerd dan Mosmans meende. Het bij de eerste grote restauratie niet herstelde, in steen uitgehouwen wapen van de familie Back in de gevel¹⁰⁸ moet welhaast van Gisel zijn geweest; hij had immers geen broers met kinderen, zodat geen van de patroons en kapelaans van zijn stichting een Back waren. Deze datering komt overeen met de bevindingen van de laatste grote restauratie.¹⁰⁹

Het Bacx-koor is gebouwd tussen drie grote steunberen in het zuidertrancept. Een deel van de (oorspronkelijke buiten-)muur van de zuidelijke koorzijbeuk werd weggebroken om toegang tot de kapel te krijgen. Om de oostwand van de kapel vlak te maken en er een venster in te kunnen aanbrengen, werd een deel van de zijbeuksteunbeer weggekapt. Aan de zuidkant kwam een venster en het geheel werd afgewerkt met kraagstenen. Het dak bestond uit een netgewelf.¹¹⁰

Rechtsboven naast het oostelijke venster van de kapel is een deel van een muurschildering blootgelegd, voorstellend Nicodemus. Hij heeft een lang, groen kleed aan met daarover een rode mantel en een wit schoudermanteltje. Op zijn hoofd heeft hij een blauw en geel gelubde krans, waaruit een rode puntmuts steekt. Hij houdt een lint vast met de spreuk

Sic enim Deus dilexit mundum ut

Filium suum unigenitum daret

("Want zo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij zijn eengeboren Zoon heeft gegeven", -Johannes 3:16).¹¹¹ Naar het verband tussen het Bacx-koor en de jood Nicodemus, een Farizeeïsche schriftgeleerde en lid van het Sanhedrin, die Jezus een passende begrafenis hielp geven en overtuigd was van zijn verrijzenis, kan slechts worden gegist. Zou Gisel Back zich als enige zoon¹¹² van zijn ouders hebben willen vergelijken met Christus? Het is goed mogelijk. Johannes 3:16 uitlezend kan een aan zichzelf gegeven missie van heer Gisel worden vermoed: "opdat allen, die in Hem geloven, niet verloren zouden gaan, maar het eeuwige leven zouden hebben." Tenslotte was dat een van de doelstellingen van Gisels fundatie.

Over eventuele latere verbouwingen en verfraaiingen bestaat geen duidelijkheid. Coppens en Hezenmans meenden dat rond 1550 de kapel werd vernieuwd door Gerard van den Heuvel.¹¹³ Coppens lijkt zijn kennis van horen zeggen te hebben, als hij over het Bacx-koor schrijft: "Het werd naar men denkt, lang daarna vernieuwd en door zekeren GERARD VAN DEN HEUVEL begiftigd."¹¹⁴ Gerart van den Heuvel was in de jaren tien en twintig van de zeventiende eeuw rector van het

107. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Collectie Provinciaal Genootschap 330f.

108. Mosmans, *De St Janskerk*, 131, 522, maakt melding van een leeuwenfiguur. Het wapen van Gisbert Back had een gaande leeuw in het schildhoofd.

109. C. Peeters, *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Gravenhage, 1985) 388.

110. Peeters, *De Sint Janskathedraal*, 201, 205, 206.

111. Peeters, *De Sint Janskathedraal*, 314.

112. Zijn enige broer Henrick was jong gestorven.

113. Hezenmans, *De St. Jans-kerk*, 124.

114. J.A. Coppens, *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's Hertogenbosch, naar aanleiding van het Katholijk Meijerijsch Memorieboek van A. van Gils* (5 dln.; 's-Hertogenbosch, 1840-1844) II, 63.

Bacx-koor en heeft het in die tijd van wapenstilstand en economische hoogconjunctuur wellicht geamelioriseerd, zoals in de kathedraal ook geschiedde met het oxaal, het orgel en het hoogaltaar.¹¹⁵ Verder sloegen tijdens het beleg van de stad zware, 40-ponds kanonskogels in¹¹⁶, die flink wat schade hebben veroorzaakt, maar Van den Heuvel en zijn conrector, die kort daarna werden verbannen, zullen hooguit de meest noodzakelijke reparaties hebben laten uitvoeren.

Na de capitulatie van de stad werd de Sint Jan de 'grote kerk' van de Nederduits-hervormde gemeente. De gereformeerden gebruikten alleen het schip en veel kapellen werden benut als opslagruimte of werkplaats. Kapelaan Barent Pelgrom de Bie trof in 1682 zijn kapel aan als grafmakersmagazijn. Omdat hij als koster van de Zuiderkerk te Amsterdam gewend was zijn werkomgeving netjes te houden, vroeg hij aan het kerkbestuur van de Sint Jan om uitzetting van de grafmaker, terwijl hij aanbood op eigen kosten de kapel te "suijveren van alle vervalde vuijlicheijt, (...) sal de kerck ziraet staen."¹¹⁷

Daarna is het geruime tijd stil rond het Bacx-koor. In 1719, 1755 en 1764 gingen er stemmen op om de fondsen van stichtingen als het Bacx-koor, het Merlaers-koor en de Onze-Lieve-Vrouwekapel aan te spreken voor onderhoudswerkzaamheden¹¹⁸, maar het is niet bekend of dat ook is gebeurd. Aan het begin van de vorige eeuw kreeg het koor een bestemming als grafkelder voor Antonie Martini, die daar in 1800-1811 begraven lag.¹¹⁹ Evenmin als in de zeventiende eeuw na 1629 had de familie van patroons en kapelaans zeggenschap gehad over de bestemming van haar kapel.

Intussen had de Bataafse Omwenteling ook Den Bosch in haar greep. De protestanten stemden noodgedwongen en met tegenzin in met de afstand van hun Grote Kerk en taxeerden de waarde in 1798 op f 301.325.¹²⁰ Dat konden de katholieken niet opbrengen, maar de overdracht vond in 1810 alsnog plaats.¹²¹

De fondsen van de Bacx-stichting bleven echter in handen van de lutherse familie Bilderdijk. De kapel zelf diende eerst als kosterwoning: "sacellam gentis BACK hodie inservit custodis ecclesiae habitationi", schreef rijksarchivaris Hermans in 1848.¹²² Op de werktekeningen van hun restauratievoorstel uit 1853 gaven de gebroeders Donkers eveneens aan dat de kapel kosterwoning was geworden.¹²³ Louis Gast (1779-1840) schreef in zijn inkomstenopgave van de inmiddels aan Sint Antonius van Padua toegewijde kapel: "Een huisinge naast de zelve de kosterwoning; op de stad jl f 20; en voorts op huis en land; totaal f 43:17:-."¹²⁴ Hij kan hebben bedoeld op het huis van de stichting (die was losgekoppeld van de kapel) in de Choorstraat, maar de kosterwoning was in de kerk gevestigd. Het is verwarrend. Peeters houdt het er op dat de twee maal zo

115.H. van Bavel, "Het Bossche altaar in Heeswijk", *Berne*, XXXIII (1980) 35, 36.

116.A.M. Frenken, "Het dagboek van Michaël Ophovius, 4 Augustus 1629 - einde 1631", *Bossche Bijdragen*, XV (1937-1938) 29.

117.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Collectie Provinciaal Genootschap 330f, 10 oktober 1682.

118.Bisschoppelijk archief 's-Hertogenbosch, archiefkluis 8-3, diverse stukken.

119.Mosmans, *De St Janskerk*, bij afb. 276.

120.Bisschoppelijk archief 's-Hertogenbosch, archiefkluis 8-3, 12 oktober 1798.

121.L.H.C. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* (5 dln.; Sint-Michiëlsgestel, 1870-1876) IV, 285. Mosmans, *De St Janskerk*, 495.

122.Hermans, *Verzameling van kronijken*, II, 627.

123.Mosmans, *De St Janskerk*, 522.

124.Katholieke Universiteit Tilburg, Handschriftenverzameling Provinciaal Genootschap C 161, achterin.

grote kapittelsacristie, oostelijk grenzend aan het Bacx-koor, als kosterwoning werd gebruikt.¹²⁵

Het Bacx-koor is gebouwd om eer te bewijzen aan de glorie van God, zijn moeder en zijn heiligen. Gisel Back, de stichter, schuwde pracht noch praal om de luister van zijn god te tonen, -zonder zichzelf te vergeten.

Thans wonen de patroon en de kapelaans van het Bacx-koor in Engeland. Zij zetten met het opstrijken van een lijfrente de traditie voort van hun katholieke en gereformeerde voorgangers. Van de zeventien katholieke kapelaans waren er vijftien priester, van wie er slechts twee werkzaam waren in de zielzorg. De anderen verdienden hun geld louter in de eredienst.

Het nadeel van een lekenstichting was, dat deze, eenmaal opgericht, niet meeging met de tijd. In de middeleeuwse stichting van het Bacx-koor stond de christelijke representatie centraal, de geloofspropaganda voor eigen parochie, de viering van het geloof. Op luisterrijke wijze werden liturgische rituelen opgevoerd, maar in de tijd van reformatie en contrareformatie voldeed deze conceptie niet meer. Gisel Back had voorzien in een ceremoniële geloofsbeleving. Anderhalve eeuw later had men echter meer behoefte aan zedelijke en godsdienstige disciplinering door verinnerlijking van de geloofsbeleving.

De Sint-Antoniuskapel is nu een tentoonstellingsruimte voor een aan de bezoeking van deze heilige gewijde, laatmiddeleeuwse retabel. Daarmee is esthetisch, maar niet ideologisch recht gedaan aan Gisel Back.

125. Peeters, *De Sint Janskathedraal*, 28.